

УДК 262.1 (091) (447.72)

Тригуб О.П.

Революційні події 1905-1907 рр. і духовенство Херсонської єпархії

*"Безрадісна картина! Сумні думки!...
І не треба особливої проникливості, щоб
довідатися про причину ненависті до
духовенства, до монастирів. В усьому цьому
бачимо зловбий бунт сучасного "культурного"
людства проти Христа. Чийсь сильні руки
здійснюють пекельний задум! Якась
фантастична антихристиянська сила
переслідує Христа і слуг Його!... І ця сила до
цього прихована, зараз, після вдалих виступів,
відкрито заявляє про себе".
(Із виступів херсонського духовенства про
революцію 1905-1907 рр.)*

З того часу, коли наша держава набула незалежності і самостійності, почалися великі перетворення в напрямку відродження духовності і культури нашого народу. Закон про свободу совісті і релігійні організації в Україні, а згодом і новий Основний Закон України – наша Конституція – створили нові умови для розвитку на демократичних засадах діяльності церкви та релігійних організацій.

Україна споконвіків була і залишається християнською державою, а тому цілком справедливо, що історія християн взагалі, як предмет життя і ставлення до всього Святого-Божественного, стала об'єктом не тільки загальноісторичних, але й конкретних досліджень. Автор переконаний, що існування цивілізованої держави неможливе без основ християнської моралі.

Сьогодні вже є багато прекрасних робіт з питань історії християнства і церкви, її відносин із державною владою. Але найбільш суперечливим питанням, на думку автора, залишаються відносини російського духовенства до революційних подій, їх вплив на розвиток православної церкви, на погляди духовенства про реформацію православ'я у Російській державі. Саме це спонукало автора звернутися до питання про ставлення православного духовенства до революційних подій 1905-1907 рр. у Росії (на прикладі Херсонської єпархії, яка займала на той час майже весь Південь України).

До питання про взаємовідносини революції та духовенства почали звертатися тільки в радянські часи. Вже у 20-30-х рр. з'явилися перші праці з цього приводу. Вульгарно-соціологічний або, як писали в ті роки, "партійно-класовий" аналіз соціально-

економічної бази церкви, внутрішньоцерковного життя та стосунків духовенства із владою виконував функцію ідеологічного забезпечення репресивної політики радянської держави щодо РПЦ. Ярлик контрреволюційності був тоді міцно навішений на православне духовенство, зокрема щодо ставлення його до революційних подій 1905-1907 рр. [1].

З часом характеристика діяльності духовенства у цей період стає більш об'єктивною, аргументованою та зваженою, продовжується накопичення фактичного матеріалу, але загальна думка про його "контрреволюційність" не залишає авторів [2]. Лише у кінці 80-х – на початку 90-х років змінюється оцінка взаємовідносин духовенства та революції [3]. Автор ставить метою у цій статті зробити різноплановий аналіз цих взаємовідносин, базуючись на друкованих матеріалах по Херсонській єпархії та загальновідомих фактах подій першої російської революції 1905-1907 років.

На початку ХХ ст. серед діячів церкви все ще утримувалось уявлення про революціонерів, що склалося приблизно в часи декабристів. Революційний рух вважався їм справою невеличкого кола молодих людей, що начиталися іноземних книг. Підвищення ролі релігії в житті суспільства та суспільного значення церкви, клерикалізація початкової освіти, відмова від "іноземних запозичень" в політиці, філософії, моралі, етиці – саме такі, як вважалося діячам церкви, найвірніші засоби боротьби з революційним рухом [4].

Втрата позицій православної церкви на Півдні України почалася ще в кінці ХІХ ст. Пасивність духовенства у духовному житті суспільства особливо чітко стала простежуватися у швидко зростаючих, при капіталістичному укладі, містах. Саме духовенство підкреслювало ці зміни у відношенні до релігії: "Що стосується м.Миколаєва, то в ньому за всі роки його існування, за записами духовних пастирів, нараховується близько 7 тисяч прихожан, коли населення доходить до 90 тисяч і тому духовної пастви у цьому місті немає і не було" [5]. Взагалі у звіті повідомлялося про Миколаїв, як місто, для якого характерні обман, крадіжки, грабунки та розбій. Православного російського купецтва не залишилося, бо не витримало конкуренції з євреями. Щодо іменитого чиновництва, то чоловіки відпочивають у клубах, а сім'ї або читають "релігію Толстого" з його казками, або займаються спиритичними сеансами. І лише міщани – головні відвідувачі церков.

Про населення Одеси, Херсона й Єлисаветграда – головних благочиннях Херсонської єпархії –

повідомляється майже те, що й про Миколаїв. Єврейство, сильне своїм багатством по містах, спритне, вивертке та наполегливе у досягненні своїх цілей, діяло негативно на православне населення, особливо на представників нижчих класів. Але більшість населення єпархії (звісно мається на увазі, насамперед, сільське населення. – Авт.) все ж залишалося добрими християнами [6].

Таким чином, ми бачимо, що в менталітеті населення Півдня України проходили зміни, які виявилися особливо у мешканців міст у вигляді відходу від духовного життя та церкви, втратою віри у Бога та піднесенням на найвищий ступінь грошей та матеріальних цінностей. Але, як відмічалось вище, це стосувалося не всього населення, а лише її невеликої частки, інші ж залишалися "добрими християнами". Таким було становище православного життя єпархії Херсонської та Одеської на початку ХХ століття.

В той же час на початку ХХ ст. страйкова боротьба пролетаріату досягла нечуваного до цього часу розмаху. Особливо відчутно це відбилося на Півдні України, коли влітку 1903 р. більшість міст були охоплені страйковим рухом. Але духовенство єпархії не пожвавило своєї діяльності.

Криваві події січня 1905 р. у Петербурзі підштовхнули церковних діячів до більш активних дій. Треба відмітити, що фактичне змикання міського духовенства з буржуазною інтелігенцією наклало свій відбиток і на його політичні позиції. Священнослужителі майже повністю були *відсутні в рядах революціонерів*, але серед них під впливом демократичного руху та необхідності реформ поширилися ідеї "оновлення" церкви, які були співзвучні теоріям ліберально-буржуазної інтелігенції та відбивали устремління деяких кіл духовенства вийти з кризи, яку церква переживала на даному етапі.

Але ідею "оновлення" це духовенство до початку революції не наважувалося відкрито викласти перед загалом. Обновленський рух почався лише після січневих подій 1905 р. Починаючи з березня, у друкованих матеріалах стали з'являтися записки, які були складені від імені 32 петербурзьких священників. Восени того ж року "група 32-х" перетворилася в Союз ревнителів церковного оновлення. Невеликі гуртки обновленців з'явилися майже на всій території Центральної Росії та України, не виключаючи й Одеси та Херсона. Головну увагу вони зосередили на становищі церкви у державі та її внутрішній перебудові (це була поява ідеї демократичного відокремлення церкви від держави та надання їй статусу самостійної та

незалежної одиниці. – Авт.).

Сільське духовенство в результаті того, що воно наближалось за рівнем доходів до селянства, стояло набагато ближче до своєї пастви, ніж міське. Цими обставинами, а також меншою розвиненістю селянського населення пояснюється той факт, що саме сільське духовенство (у порівнянні із міським) здійснювало більший вплив на прихожан. А в свою чергу і прихожани впливали на священнослужбовців. Тому під час першої російської революції частина сільського духовенства опинилася втягнутою в загальний потік селянського революційного руху.

Великий резонанс серед херсонського духовенства викликав указ 17 квітня 1905 р. про надання повної свободи всім віросповіданням. Архієпископ Херсонський та Одеський Димитрій (Ковальницький) заявив з цього приводу, що "на чолі оздоровлення й укріплення Росії поставили так звану "свободу совісті", "віротерпимість", що церкву зробили громовідводом і що посилення іновірства та сектантства супроводжується начебто обмеженням православ'я" [7]. Одеський місіонер М.А.Кальнєв доповідав, що після маніфесту "сектанти всюди заворушилися та пожвавились, гордо підняли голови й стали у зухвалі та наступальні положення по відношенню до православ'я..." [8]. Це зумовило те, що херсонське духовенство в усіх революційних погромах та заворушеннях почало звинувачувати сектантів та іновірців: "Аграрні виступи селян, робітничі страйки затягнули й сектантів. Штундисти не тільки поставилися співчутливо до революційного руху, але й взяли у ньому гарячу участь, забувши про свої релігійні справи". Священик Пономарьов писав: "Проповідники-соціалісти для своїх цілей обирають насамперед сектантів і користуються ними як готовим контингентом невдоволених і навіть озлоблених людей". Тоді ж О.Шиманський доповідав, що "сектанти беруть діяльну участь у політичних мітингах, які проводяться лікарем у земській лікарні та приїжджими агітаторами в будинках сектантів. Велика дружба сектантів з медичним персоналом, який *складається з поляків та євреїв*, свідчить про те, що сектанти тепер вдарилися в політику..." [9].

Що стосується євреїв, то апофеозом антисемітизму в Херсонській єпархії стали події жовтня 1905 року в Миколаєві, Одесі, Херсоні та інших містах губернії. За офіційною версією, 18 жовтня велика група жителів Миколаєва, яка зібралася на Адміралтейській площі з національними прапорами і портретом царя, співала гімни і брала

участь у молебні, яке проводило духовенство. Великий натовп, що незабаром з'явився, "переважно з одних євреїв, став вимагати припинення молебню, далі... посипалося каміння в портрет государя і відтіля ж пролунало декілька револьверних пострілів із лементами: "Геть царя, геть поліцію!" [10]. У відповідь на це учасники молебню почали бити євреїв, громити їхні квартири і магазини, а майно й товари, що викидалися на вулицю, відразу ж розкрадалися любителами чужого. У цілому постраждало 22 магазини, згоріли фабрика та лавка (згодом по місту циркулювали чутки про причетність городових до пограбування майна) [11].

У результаті погрому, що проходив одночасно в усіх частинах міста, постраждало 10 євреїв (трое з них померло в лікарні) [12]. Листівка комітету об'єднання соціал-демократичних організацій Миколаєва трактувала події інакше: натовп демонстрантів, що зіткнувся з групою, що моляться, складалася з російських робітників, причому абсолютно беззбройних (тобто про євреїв мова навіть не йде, бо їх там не було. – Авт.). Соціал-демократи були єдиними, хто виступив у Миколаєві на захист євреїв: "У результаті погромів зубожіють сотні сімейств мирних трудівників, надовго зупиняється торгівля, міста наповнюються жебраками" [13]. Офіційна ж пропаганда представляла погроми як помсту "патріотів" євреям за їхню участь у революційному русі.

Але й херсонський архієпископ Дмитрій також у своїй промові від 22 жовтня 1905 року засудив погроми, що відбулися в Одесі, побачивши в них один із проявів "смути" та "безпорядків": "Ось вже декілька днів на вулицях Одеси відбувається позорна смута: буйства, насилля, вбивства, розорення, пограбування... Велика кількість пораниених та вбитих зробили наше місто в ці дні схожим на нещасне місто, яке взяв з бою дикий або на війні здичавілий, забувши усе людське, ворог... Ось до чого довели зборища всіляких страйкарів – шумні та безчинні! Від речей незаконних, нерозумних, *люди бездіяльні* перейшли до справи злочинної.

Православні! Ви виступили проти ворогів Царя: але в дійсності вороги закону і порядку причаїлися. І ви у збудженні побачили ворога в кожному іновірці-євреї. Про бунтарів скоро забули. А почалося ганебне для християн, посилене давньою ворожнечею розорення та побиття євреїв. Жертвами насилля стали чесні труженики та торговці, більшою частиною бідняки, яких ви своїм буйством і розоренням їх жалюгідного майна, позбавили притулку і куска хліба. Росіяни, православні! Ви

заплямували себе кров'ю багатьох людей ні в чому поганому неповинних, вина яких тільки в тому, що вони не нашої віри. Опам'ятайтеся; одумайтеся; заспокойтеся, бо ви християни..." [14].

Таким чином, ми бачимо, що керівництво єпархії, яке втілювало в собі ідеї основної маси духовенства, виступало за припинення не тільки страйків та збройних виступів, але й жорстоких єврейських погромів, які за неофіційними даними були заплановані поліцією. Православна церква чітко стояла на позиціях мирного урегулювання всіх спірних питань, не відкидаючи при цьому й реформування не тільки державного управління, а й церкви. Всі надії демократичних реформ РПЦ покладала на Державну Думу, яка мала втілити в життя усі ідеї реформаторів.

Вплив революції відобразився у страйках учнів Одеської духовної семінарії, що відбулися у жовтні-листопаді 1905 р., які вимагали демократичних змін у формах навчального процесу, у правах та обов'язках семінаристів і тільки за умов виконання цих вимог вони обіцяли повернутися до навчання [15].

У відповідь на ці вимоги 9 листопада Св. Синод пояснив, що питання реформування навчального процесу стоїть вже давно, і пообіцяв виконати головні вимоги у найближчий час: "У справедливій увазі до умов суспільного і церковного життя, що змінилося, до виниклих духовних потреб і вимог, що пред'являються до пастирського служіння, Св. Синод визнає цю реформу необхідною. Синод закликає не подавати петицій із цього приводу, не висувати вимог, припинити страйки і обіцяє позитивно вирішити головну вимогу учнів духовних семінарій – допустити їхніх вихованців у вищі світські навчальні заклади". Синод висловив упевненість, що учні духовно-навчальних установ зрозуміють, що вирішити це питання потрібно без поспіху і "продовжувати навчальні заняття на радість їхніх батьків", "а також на благо дорогої Батьківщини, що особливо потребує нині освічених і серйозних пастирів, вчителів та інших громадських діячів" [16].

Але керівництво семінарії "повідомляло, що у відповідності до постанови педагогічних зборів від 20-23 грудня 1905 року, заняття відновлювалися з 16 січня 1906 р. Усі вихованці, які бажали продовжувати навчання, повинні були з'явитися у семінарію, про що правління повідомляло кожного вихованця, за виключенням звільнених (особливо активних учасників страйку у жовтні 1905 р. – Авт.)". В той же час керівництво пояснювало, що

"життя семінарії поки що буде визначатися нині діючим статутом духовних семінарій та іншими документами. Вихованці, які не побажають підкоритися нині діючим у семінарії постановам і будуть намагатися знову протестувати проти них і робити смуту в навчальному закладі, негайно будуть звільнені із семінарії" [17].

Вищесказане показує, що основна частина духовенства розуміла необхідність проведення демократичних реформ у системі церковної освіти, але для того щоб зберегти порядок у навчальному закладі та продовжувати навчальний процес, керівництво зверталось до суворих заходів, аж до виключення із семінарії.

Революційні події підштовхнули духовенство до скорішої підготовки документів з найбільш важливих питань реформування устрою РПЦ. Синод у кінці 1905 р. створив комісію з підготовки Всеросійського собору – "Передсоборного Присутствія", яка почала діяти 6-8 березня 1906 р. Понад 20 єпископів і стільки ж професорів богослов'я та церковної історії працювали над підготовкою законопроектів. Важливу роль тут грав архієпископ Херсонський та Одеський Дмитрій (1839-1913), якого було призначено головою відділу з питання про склад "Помісного Собору" та про порядок розгляду та вирішення на ньому справ. Саме архієпископ Дмитрій запропонував майбутню систему керівництва РПЦ – *синодально-патріархальну* [18]. Також обговорювалися питання про участь пастви у виборах єпископів, присутність у соборному представництві серед преосвящених мирян, самоуправління церковного приходу та надання йому прав юридичної особи та ін.

Торкалося духовенство і питань мовної політики. "Церковні відомості" від 1908 р. писали, що "37 "українофілів", серед яких 3 священники, внесли до Думи пропозицію про введення в народних школах південних та південно-західних губерній викладання "українською мовою". Це викликало гнів офіційного духовенства, яке стверджувало, що російський народ, який живе в південних та південно-західних губерніях, навіть слухати не хоче про "українську мову", яка була створена поляками та їх товаришами українофілами" [19]. Отже, саме внаслідок революції 1905-1907 рр., серед духовенства почали з'являтися ідеї "українізації", які в подальшому (1918 р.) приведуть до автокефальності православної церкви на території України.

Наведені факти свідчать, що духовенство стояло на шляху розуміння необхідності реформ як у державі, так і в церкві, хоча офіційно воно виступало

проти революційних подій та розповсюдження соціалізму. Зокрема, у статті невідомого автора "Чи можна християнину бути соціалістом?" простежується позиція духовенства щодо цього питання з відповідною аргументацією. Автор виділяє загальні риси християнства та соціалізму:

а) засудження злих та несправедливих багатіїв; б) кожному по його заслугам; в) християнство підтримує того віруючого, хто своє майно добровільно продасть і роздасть жебракам; г) в монастирях ченці мають все спільне і нічого не мають свого.

У статті вказуються відмінності християнства і соціалізму: а) християнство – релігія, а соціалізм відкидає будь-яку релігію; б) християнство вказує, що всі нещастя – від гріха і треба боротися з тим злом, що всередині людини, а соціалізм гріха не має, треба боротися з багатими, з капіталістами, з землевласниками, щоб заставити їх все поділити порівну, і тоді люди будуть щасливі; в) християнство підтримує добровільну роздачу майна, соціалісти – у багатих треба його *відняти насильно та поділити* [20].

Далі автор розвиває свою думку про відмінність соціалізму та християнства і відмічає, що "нерівність на землі все рівно буде, неможливо порівну поділити молодість, здоров'я, розум, почуття, совість, сімейне щастя та інше. А соціалізм, відкидаючи душу та мораль, всі надії покладає на силу та примус... Таким чином, соціалізм відкидає Бога, батьківщину, власність, особистість та духовну свободу, обіцяє тільки рівність у земних благах, але поділити все порівну неможливо, тому *добрий християнин і не може бути соціалістом*" [21]. У цій статті чітко розмежовані християнин та соціаліст і вказано, чому віруючий не може бути в авангарді революції. Та особливе обурення у офіційної церкви викликає насильницька форма здійснення реформ: "Тут в храмі ми возносимо молитву, а за храмом зріють братовбивчі думки...".

Розуміння церквою необхідності реформ показує стаття професора богослов'я А.Клітіна "У слові на Новий рік": "Так званий визвольний рух виник у нас внаслідок загального невдоволення сучасним життям і всім устроєм нашого державного керівництва. Штучно створена віддаленість верховної влади від суспільного та народного життя та її запитів, широкий розвиток міністерського і чиновницького апарату, який складно заплутаною мережею свого діловодства й абсолютизмом особистого розсуду придушував всяку живу думку й ініціативу серйозних починань, відсутність суспільного

контролю над прибутками і витратами державних сум, рішуча неможливість обнови державний механізм припливом нових і свіжих сил і звернути його в живий механізм – усе це не могло не викликати благородного голосу протесту".

Це був заклик до звільнення від бюрократії. І якби це звільнення йшло природним, культурним шляхом, це відкрило б багато широких і свіжих шляхів нашому суспільству і російському народу, а не "викликало жорстоку, завзяту і кровопролитну боротьбу людей на ґрунті економічних, політичних і соціальних інтересів класового положення". Автор виступає проти насильства, за вирішення усіх спірних питань мирним шляхом, великі надії пов'язує з Державною Думою [22].

Виходячи з усього вищесказаного, можна зробити висновок, що на відміну від загальної думки про яскраво виражену контрреволюційність православного духовенства і несприйняття необхідності демократичних реформ, ми бачимо, що:

- православ'я підтримувало необхідність реформ у суспільстві, державі та церкві;
- духовенство намагалося безпосередньо брати участь у суспільно-політичному житті країни, стоячи як на демократичних, так і на консервативних релігійно-монархічних позиціях;
- православ'я засуджувало не революцію з її вимогами, а методи досягнення реформ – насилля та барикади;
- РПЦ дійсно не підтримувала ідей соціалізму і мала, як виражалися радянські дослідники, "антикомуністичні" позиції, бо, як видно із вищевикладеного, ідеї соціалізму ніяк не в'язалися з християнською мораллю.

Але не дивлячись на отримані висновки, автор розуміє, що дана тема вимагає ще досить ретельного вивчення як у регіональному, так і українському та загальноросійському аспектах, і висловлює надію, що всі, хто не байдужий до історії свого народу – зокрема до історії церкви – знайдуть у цій праці привід для роздумів, і це врешті-решт сприятиме тому, що в нашому житті запанують християнська мораль, мир, любов та злагода.

Література

1. Грекулов Е.Ф. Как российское духовенство душило печать. – М.: Атеист, 1930; Грекулов Е.Ф. Як православна церква служила самодержавству? – Харків; Одеса: Пролетар, 1931; Дайрі Н. Антисемітизм і релігія. Православна церква в ролі ката єврейського народу. – Харків: Пролетар, 1930; Дмитрев А. Церковь и идея самодержавия в России. – М.: Атеист, 1930; Кандидов Б. Церква і селянський рух у 1905 році. – Харків: Пролетар, 1932; Ковалев Ф. Православие на службе самодержавия в России. – М.: Безбожник, 1930; Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1969; Титов В.Е. Православие. – М.: ИПЛ, 1967.
2. Емелья Л.И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции. – М.; Л.: Наука, 1965; Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.: Наука, 1984; Красников Н.П. Социально-политическая позиция православной церкви в 1905-1916 годах // Вопросы истории. – 1982. – № 9; Крывелев И.А. Русская православная церковь в первой четверти XX века. – М.: Знание, 1982; Исторический опыт трех российских революций. – Кн.1. Генеральная репетиция Великого Октября: Первая буржуазно-демократическая революция в России. – М.: Политиздат, 1985.
3. Русское православие: вехи истории. – М.: Политиздат, 1989; Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991; Шип Н.А. Церковно-православный рух в Україні (поч. XX ст.). – К., 1995; Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. – К., 1996; Історія релігії в Україні. – К.: Знання, 1999; Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 1997.
4. Русское православие: вехи истории. – С. 409.
5. Сведения о состоянии Херсонской епархии в 1886 году // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1888. – № 7. – 15 апреля. – С. 156.
6. Ibid. – С. 157-159.
7. Прибавления к "Церковным ведомостям". – 1906. – 16 декабря. – С. 3116.
8. О состоянии сектантства в Херсонской епархии в 1905 г. // Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 7. – С. 177.
9. Ibid. – С. 179.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 231 "Миколаївська міська поліція, 1840-1916 рр.", оп. 1, спр. 1985, арк. 6-7.
11. Ibid., арк. 7, 10, 12.
12. Ibid., арк. 13.
13. Ibid., арк. 50.
14. Титов Ф.И. Архиепископ Димитрий Ковальничкий (некролог). – К.: Тип. АО "Петр Барский в Киеве", 1914. – С. 137-138.
15. Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 1. – С. 6.
16. Ibid. – С. 1-3.
17. Ibid. – С. 6.
18. Титов Ф.И. Вказ. пр. – С. 169-170.
19. Прибавления к "Церковным ведомостям". – 1908. – № 30. – С. 1424-1425.
20. Можно ли христианину быть социалистом? // Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 17. – С. 426-430.
21. Ibid. – С. 474-478.
22. Клитин А. Слово на Новый год // Херсонские епархиальные ведомости. – 1906. – № 1. – С. 1-7.